

VAJDA PÉTER^[1]

A jog fogalma és annak helye José Ortega y Gasset bölcséletében

– Hány éves maga?
A szőke vigyázzba vágta magát:
 – Huszonnyolc!
 – Aha! Bölcsész?
 – Igen!
 – Ismeri Huizingát?
 – Igen!
 – Ortegát?
 – Igen!
 – Tönnies-t?
 – Őt is...

(Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét)

ABSTRACT

José Ortega y Gasset is undoubtedly one of the most important figures in 20th-century European philosophy. In Hungary—similar to most countries—he is best known for *La rebelión de las masas* (*The revolt of the masses*), first published in 1930 in a book format and translated into Hungarian within a few years. The present paper has a dual aim. First, it seeks to familiarise the reader with Ortega y Gasset's main concepts of law, their place within his broader philosophical thought and philosophy of history, by engaging with his works beyond *La rebelión de las masas* and by presenting relevant secondary literature in the field. Second, it briefly outlines the hypothesis that Ortega y Gasset's significance for the philosophy of law and state does not lie primarily in the author's writings themselves, but rather in their enduring and profound influence.

Keywords: Ortega y Gasset ■ Recaséns Siches ■ József Szabó ■ philosophy of law
 ■ existentialism ■ los usos

[1] Jogász, nemzetközi környezetvédelmi szakjogász; PhD-hallgató, ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszék; peter.vajda@proton.me.
 MTMT: 10101640.

I. BEVEZETÉS

Túlzás nélkül kijelenthető, hogy José Ortega y Gasset az a filozófus, aki – évszázados periférikus lét és Csipkerózsika-álom után – a huszadik század első felében az ibériai gondolkodást újra felhelyezi az európai filozófia térképére, bekapcsolja azt annak vérkeringésébe.^[2] Az általa alapított és szerkesztett folyóirat, az 1923-tól kezdődően megjelenő *Revista del Occidente* e folyamat elsődleges katalizátora volt.^[3] A lap szerzői között olyan nevekkel találkozhatunk, mint Bertrand Russell és Edmund Husserl, fennállásának rövid ideje^[4] alatt pedig úgy a tudomány, mint a kultúra területeiről kiemelkedően fontos európai szerzők^[5] munkáit publikálta – a legtöbb esetben spanyol nyelven első alkalommal.

Az első világháború sokkjából ocsúdó Európában Ortega y Gasset önnön korát jóval megelőzve látta át az épphogy csak elkezdődő huszadik század egyik központi problémáját: az egyén perifériára kerülését és feloldódását a nem pusztá menynységként, hanem minőségként definiálódó tömegben, valamint e minőség metasztatikus terjedését, fokozatos uralkodóvá válását az emberi élet minden területén.

Saját hazájában – más, a köztársaságpárti-polgári irányhoz sorolt szerzőkhöz hasonlóan^[6] – Ortégát elsősorban a katolikus egyház részéről érték erőteljes bírálatok.^[7] Ez már csak azért is érdekes, mivel idehaza mintha épp reciprok helyiértéken kezelték volna azt a szerzőt, akinek a kommunizmus sztálinista felvonásának végnapjaira eső^[8] halálakor az egyetlen korabeli megemlékezés a *Vigilia* folyóirat hasábjain^[9] látott napvilágot. Ezen furcsaságok oka, hogy a magyar recepciónak az első fordítások és publikációk időbelisége sajátos és sajnálatos gelert adott, mivel a két világháború között elsősorban a jobboldal vélte úgy, hogy

[2] Ld. Elías de Tejada, 1967, 374., ill. Csejtei, 1980a, 370. Utóbbi véleménye szerint „Spanyolország filozófiai modernizálása lényegileg azonos Ortega y Gasset munkásságával”.

[3] Érdekes összecsengés, hogy a folyóirat neve szinte azonos a – nála tizenöt évvel korábban indult – magyar Nyugatéval, amely a hazai nyilvánosságban és eszméletében rendkívül hasonló, jelentős, mély és hosszú távú hatást gyakorolt.

[4] A folyóirat életének első szakasza csupán tizenhárom évig tartott (1923–1936), köztársaságpárti hangvétele miatt a spanyol polgárháború kitörése után ellehetetlenült, Ortega y Gasset pedig emigrációba kényszerült és először Franciaországban, majd később Hollandiában és Argentínában élt. A második világháború végét követően azonnal, 1945 nyarán tért vissza Spanyolországba.

[5] Említésszerűen néhány név, akiknek írásai a *Revista del Occidente* hasábjain megjelentek: Georg Simmel, Max Scheler, Max Weber, Ludwig von Mises, Werner Heisenberg, Erwin Schrödinger, Albert Einstein, Franz Kafka, Rainer Maria Rilke, William Faulkner.

[6] Különösen érdekes ezügyben a konzervatív Miguel de Unamuno esete, akinek A tragikus életérzés c. művét annak megjelenése után negyven évvel a katolikus egyház indexre helyezte, a Kanári-szigetek püspöke, Antonio de Pildain y Zapain pedig a szerzőt „fő eretneknek és eretnek tanok hirdetőjének” nevezte egy pásztorlevélben. Bővebben ld. Csejtei utószavát: Unamuno, 1989, 345–353.

[7] Ld. Martínez Val, 1983, 49–50.

[8] Ortega y Gasset 1955. október 18-án halt meg, amikor a Minisztertanács elnöki pozíciójában – az első és a második Nagy Imre-kormány közötti időben – Rákosi bizalmi embere, Hegedüs András ült.

[9] Szigeti, 1955, 658–660. A nekrológ meleg hangvételű méltatása éles kontrasztban áll a spanyol katolikus egyház részéről érkező erőteljes, időnként egyenesen ostromozó bírálattal.

Ortega y Gasset gondolatai az ő nézeteit támasztják alá^[10] – ennek megfelelően a kommunista hatalomátvételt követően mellőzött szerző lett, művei évtizedeken keresztül csak engedéllyel voltak olvashatóak. Egészen a nyolcvanas évek enyhüléséig kellett várni, hogy művei – elsősorban és kiemelten Csejtei Dezső munkásságának köszönhetően^[11] – újra felkerülhessenek a hazai filozófiatörténet térképére is.

E mellőzöttség úgymond megindokolásának egészen érdekes, egyúttal szimptomatikus példája a jelen írás mottójában megidézett párbeszéd, amelynek Fábri Zoltán által rendezett filmváltozatában^[12] a – Latinovits Zoltán emlékeztetés, egyszerre fenomenális és félelmetes alakítása által megformált – névtelen, csak „civil ruhás” néven említett ördögi karakter szájából hangzanak fel Sánta Ferenc sorai. A figyelmes szemlélőnek azonban feltűnhet, hogy a forgatókönyvírásnál nem csupán húzásra került sor az eredeti szövegből, de a kevésbé megszokottnak számító kiegészítésre-beleírásra is:

- *Hány éves maga?*
- *Huszonnyolc!*
- *Bölcsész?*
- *Igen!*
- *Ismeri Huizingát?*
- *Igen!*
- *Ortegát?*
- *Igen!*
- *Olvasta A tömegek lázadását?*^[13]
- *Természetesen!*

A kilencvenes évektől kezdődően e tehertétel az állampárttal együtt foglalta

[10] A két világháború közötti magyar eszméletörténeti hatásokkal kapcsolatban ld. különösen Csejtei, 1996, 74-83.

[11] Ld. különösen Csejtei, 1980b és Csejtei, 1986. Mindkét munkára – mint a hazai Ortega-recepció legfontosabb és legrészletesebb elemeire – jelen írás elkészítése során messzemenően támaszkodtam.

[12] Az időbeliség ez esetben is fontos tényező. A film 1976-ban, azaz Csejtei recepciótörténet szempontjából fontos mérföldkőnek számító monográfiája (Csejtei, 1980b) előtt néhány évvel előtt jelent meg, amikor még pont annyival lehetett éberebb a kultúrpolitikai figyelem, hogy egy – vélelmezett hatását illetően jelentősebb és fontosabb – filmes alkotásnál még jobban tudott fókuszálni, míg a tudománypolitika esetében az elfáradó, lanyhulófélben lévő, már önmagában sem igazán hívó rendszer többet megengedett (vagy inkább: volt kénytelen megengedni) a feltörekvő, ifjú kutatóknak.

[13] A forgatókönyvben Tönnies eltűnik, Ortega művének jelentőségételjes említése, majd az azt követő hosszú hatásszünet ugyanakkor mintha azt az üzenetet sugallná az egyszeri néző számára, hogy a Rebelión egy olyan veszélyes mű, amit – mégoly kiemelkedő műveltséggel rendelkező, ám – velejéig romlott nyilasok szoktak egymás között referenciaként emlegetni és idézgetni, miközben gaztetteik ideológiai aládúcolását próbálják elvégezni. Különösen igazolni látszik ezt, amikor Latinovits karaktere pár mondattal később – immár szöveghűen, ám a mű címére dramaturgiaiilag határozottan és jelentőségteljesen rezonálva – eképpen folytatja: „A tömegek korát éljük, tanár úr, az undorító tömegek korát, mely tömeg soha olyan illúziót nem táplált magáról és önnön szerepéről, mint éppen ma! Hányingerlően undorító, hogy mit hisz önmagáról e században a tömeg! Sztrájkok, tüntetések... Hát hol élünk?”

el helyét a történelem hátsó kertjében, a kritika fókusza pedig áthelyeződik arra a – nemzetközi irodalomban sem ismeretlen – vonalra, amely Ortégát elsősorban stíláriis okokból próbálja kevéssé komolyan vehetőnek, nem kellően rendszerezettnek, túlságosan esszéisztikusnak (hovatovább: zsurnalisztikusnak) és csapongónak beállítani.^[14]

Bár a kritika ezen iránya kétségkívül tartalmaz jogos elemeket – amelynek, mint később látni fogjuk, úgy maga Ortega, mint az életművéhez inkább pozitívan-tisztelettel viszonyuló recepció is tudatában van^[15] –, azonban hajlamos a szerző munkásságát annak mozaikszerű ismerete alapján értelmezni, és annak első két, a neokantiánus, valamint az életfilozófiák hatása alatt álló szakaszának vizsgálata alapján levonni e következtetést, egyben ignorálni a szerző bölcseletének harmadik, lezáró, természetszerűen a leghosszabban és legalaposabban kiérlelt gondolatokat tartalmazó szakaszát.^[16]

Az ortegai hang létjogosultságát – egyben fontosságát – valójában Demény Péter fogalmazza meg kiválóan, amikor megállapítja: „a mi korunkban, mely sok szempontból minden kor között a legbonyolultabbnak tűnik, és amelyben a filozófia szétrobbant, mint a világ, szigorúan felépített, katedrálisszerű életműveket már képtelen létrehozni, ebben a korban tehát teljesen kontraproduktív bonyolultan szólni, mert ez inkább kelti a mellébeszélés, mint a hiteles beszéd látszatát. A világ bonyolultságát kizárólag a gondolat maximális tisztaságával lehet ellensúlyozni, feltéve, ha nem akarunk a bonyolultság bugyraiban elmerülni és annak örülni, hogy ami másnak nem sikerül, az, lám, nekünk sem.”^[17]

[14] Jó példája e kritikai irányzatnak Gángó, 1995, amely azonban a Rebeliónt önmagában, az életműből kiragadva próbálja értelmezni. Bár egy könyvszemléltől nem lenne tisztességes tételes, minden részletre kiterjedő kritikai reflexiót elvárni, megjegyzendő, hogy ez az alapállás a kritikának nem megújítása vagy újragondolása, hanem csupán ugyanazon dogmatikus értelmezés fonákja. Ahogy azt később látni fogjuk, egy hasonló, ám lényegesen mélyebb és részletesebb kritikai irányzat megfigyelhető a spanyol másodlagos irodalomban is, amely különösen éppen a jogi recepció területén mutatkozik meg (ld. Elías de Tejada, 1966b).

[15] Ld. Halász, 1928, 696.; Németh, 1930, 644-646.; Csabai, 1939, 14-16.; Bleznick, 1964, 90-91.; Martínez Val, 1983, 49. és Csejtej, 1980a, 345. (Németh Lászlóval kapcsolatban különösen ld. Csejtej, 1996). Ortega bölcseletének első, neokantiánus korszakának – amelyben „a filozófiai impressziók sem tartalmi, sem formai szempontból nem álltak össze egységes egésszé” – átfogó jellemzésért ld. Csejtej, 1980b, 21-24.

[16] A hazai recepció ezen „generációkon átívelő féloldalasságával” kapcsolatban ld. még Csejtej, 1980b, 100.: „A szelekció ugyanakkor bizonyos egyoldalúságoktól sem mentes; nézetünk szerint ugyanis Ortega bölcseletének ún. racio-vitalista periódusa a kelletténél talán több fényt kapott, ezzel szemben legkiegyensúlyozottabb, legkiérleltebb korszaka – melyet a fordítások közül csak A tömegek lázadása reprezentál – kissé árnyékban maradt.” Megállapítható, hogy ezzel kapcsolatban az azóta eltelt csak nem fél évszázad alatt kevés változás történt, ami pedig mégis, az gyakorlatilag mind Csejtej vonatkozó munkásságának eredményei, ahogy arra Gángó, 1995, 31. és Demény, 2016, 28–29. is rámutat.

[17] Demény, 2016, 29.

II. A JOGI FÓKUSZÚ RECEPCIÓ RÖVID TÖRTÉNETE

Spanyolországban elsősorban két szerző neve említendő, akik a másodlagos irodalomban a jogi fókuszú tudományos elemzés szükségességét már idejekorán felvetették: egyikük José María Martínez Val, aki már 1955-ben, Ortega halála után alig néhány hónappal, a *Foro Español* folyóirat hasábjain megjelentetett egy *Ortega y Gasset és a jog* címet viselő írást.^[18] Központi gondolata szerint a jogra, a szokásokra,^[19] a nyelvre és a politikai hatalomra Ortégánál ugyanúgy igaz, mint a szerző általánosságban írt a társadalomról, hogy ti. „automatikusan létrejön a pusztá együttélés tényéből”. A társadalom – és rajta keresztül a többi fogalom is – egy természetes, az emberi léttől elválaszthatatlan szerveződés, emiatt Martínez Val mély egyetértéssel kapcsolódik arra az ortegai gondolatra, miszerint Rousseau társadalmiszerveződés-elmélete „a valaha volt legostobább kísérlet, hogy a szekeret a lovak elé fogják”.^[20]

A jogi fókuszú recepció talán legfontosabb szereplője, José Hierro S.-Pescador a szerző halála után egy évtizeddel – még jócskán a teljes életmű publikálása előtt – egy minden tiszteletet megérdemlő, bátor vállalkozás keretében kiadott, terjedelmében és mélységében egyaránt jelentős monográfiával jelentkezett.^[21]

Elsősorban Hierro S.-Pescador munkájára kapcsolódik rá Francisco Elías de Tejada^[22] kritikai megközelítése, aki megjegyzi:

Az igazság az, hogy Ortega soha nem rendelkezett szilárd jogi elképzeléssel. Ezt megakadályozta az a szellemi sietség, amellyel tehetségét az életútjának fordulópontjain felbukkanó lehetőségek üldözésére tékozlta, és főként az ebből következő perspektívizmus, amellyel egymás után nyitotta az ablakokat a problémákra – jogi kérdésekre, amelyeket folyamatosan ideiglenes megoldásokkal kezelt, anélkül, hogy valaha is eljutott volna a rendszerezésig. Jogfelfogásában a kép a perspektívizmusában a dolgok különböző arcát mutatja meg; José Hierro S.-Pescadornak maradéktalanul igazat szól monográfiájában, amikor három perspektívát, a jog három aspektusát különbözteti meg: a társadalmi, a személyest és az ideálist. A helyzet az, hogy a sziszte-

[18] A szerző saját közlése alapján, ld. Martínez Val, 1983, 50. Az eredeti közleményt nem sikerült fellelnem.

[19] Martínez Val az *usos* és a *costumbres* kifejezéseket itt egymás mellett említi, vagyis – kissé felületesen – nem teszi meg azt a későbbiekben részletesen tárgyalt, az ortegai életmű egészéből egyértelműen kivilágló fogalmi elhatárolást, amelyre maga Ortega is felhívta a figyelmet.

[20] Martínez Val, 1983, 67.

[21] Hierro S.-Pescador, 1965. A későbbiekben – különös tekintettel a jog, mint *uso fuerte* elemzésénél – e munkára messzemenően támaszkodtam.

[22] Spanyol jogtudós, filozófus, karlista politikus (1917–1978). A Franco-éra egyik legjelentősebb olyan értelmiségi alakjának tartják, aki nem kapcsolódott szorosan a rendszerhez. Jogelméleti gondolkodását a természetjogi iskola határozta meg, politikai eszmétörténészként főként a spanyol identitás (*hispanidad*) kérdéseivel foglalkozott, politikai teoretikusként pedig a tradicionalista megközelítést követte.

matikus kapocs nem a mester, hanem a tanítvány munkája, mert a mester nem vitt rendszert a jogi mivolttal kapcsolatos gondolataiba, sőt, még csak nem is fűzte fel elképzeléseit egy következetes szárlra, ami a szisztematikus megközelítés előfutáraként szolgálhatott volna.^[23]

Feltétlenül meg kell jegyeznünk azonban, hogy mindezzel maga Ortega is tökéletesen tisztában volt; az *El hombre y la gente* sorai között meg is szólítja a jogfilozófia művelőit, eképpen:

Ha a jogfilozófusok kedvesek szeretnének lenni hozzám, nézzék át a jog összes fontosabb, eddig adott definícióját, azokat az esszéket, amelyek megkülönböztetik olyan egyéb társadalmi jelenségektől, mint a szokások,^[24] a konvencionális szabályok, az erkölcs, stb. és hasonlítsák össze az ott mondotakat az iménti figyelmeztetéssel.^[25]

A jogi fókuszú recepció a későbbiekben – némileg meglepő módon csupán évtizedek múltán, már jócskán a XXI. században – államelméleti dimenzióval is bővül, amelynek kiváló példája Fernando Llano Alonso monográfiája.^[26] Jelen írás kereteit szétfeszítené az államelméleti aspektus részletesebb kibontása, ugyanakkor érdemes lehet ezt a szempontot külön elemzés tárgyává tenni.

Hasonlóan érdekes irány a kortárs recepcióban – amelynek e helyütt szintén csupán említésére nyílik lehetőség – az eszmék (*ideas*) és meggyőződések (*creencias*) fogalmainak részletesebb, azoknak Ortega jog- és államfelfogásához kapcsolódó viszonyának vizsgálata.^[27]

III. AZ USOS KONCEPCIÓJA – ORTEGA TÖRTÉNELEM- ÉS TÁRSADALOMFILOZÓFIÁJÁNAK SAROKKÖVE

Ortega jogfogalma és az *uso(s)* koncepciója közötti erős kapcsolat részletesebb bemutatása előtt pontosan meg kell határoznunk, mit ért a szerző e fogalom alatt, ehhez pedig először egy rövid terminológiai kitérőre lesz szükségünk.

Ahogy Csejtei is felhívja a figyelmet a terminus magyarázatánál, egy olyan kifejezéssel állunk szemben, amelyet Ortega a köznyelvből vesz át, azonban

[23] Elías de Tejada, 1966b, 37-38.

[24] Az eredetiben e helyütt a *costumbres*, nem az *usos* szerepel (ami már csak azért is logikus, mivel az usóként tételezett jog nem foglalhatja magába önmagát – bővebben erről ld. később).

[25] Ortega y Gasset, 2016, 161.

[26] Llano Alonso, 2010. Ahogy a könyvismertető is rámutat: annak ellenére, hogy az állam fogalma mennyire fontos volt Ortega számára, különös, hogy az nem vált hasonló mélységű érdeklődés és vizsgálat tárgyává, mint a szerző filozófiájának egyéb aspektusai.

[27] Ld. Salas Ortueta, 2025, 135-151.

egyúttal többlettartalommal is megtölti azt, amely ezáltal filozófiai szakkifejezésként hasznosul, műszóként kerül alkalmazásra.^[28] Ortega szerint a „szokás” nem a személyes szint pusztán habitualizált cselekvése, épp ellenkezőleg: egy, a kollektív felől az egyéni szint felé haladó, láthatatlan kényszerítő erő.^[29] Ezért az ortegai szövegek olvasása és értelmezése során mindig észben tartandó, hogy a „szokás(ok)” kifejezés alatt ne a köznyelvi, hanem a koncepció keretében meghatározott értelmet értünk, a fogalmat a prizmán keresztül értelmezzük.^[30] A magyar fordítások esetében további bonyodalmat okoz a *costumbre(s)* kifejezés párhuzamossága, amely a magyar köznyelvi „szokás” értelmében fordítandó és alkalmazandó.^[31]

Mivel jelen írás terjedelmi keretei a részletes kifejtésre nem adnak lehetőséget, a fent röviden vázoltak miatt, valamint az egyértelműsítés szándékával az eredeti spanyol kifejezés meghagyása mellett döntöttem, a kedves Olvasó pedig arra kap meghívást, hogy a részletesebb kifejtés során az *uso(s)* fogalmát fentiek szerint értelmezze.^[32]

A különböző *usók* Ortega filozófiájában az emberi létezés minden dimenzióját és aspektusát áthatják, úgy az egyéni, mint a társadalmi szinteket illetően: láthatatlan szövődékükkel összefogják az egyének cselekvéseit és olyan látens, velünk, emberekkel csaknem egybenövő hatalmat képeznek, amelyek közvetlen kényszerítő ereje csakis azokban az esetekben mutatkozik meg, amikor az *uso* ellenében cselekszünk.^[33] Ahogy Csejtei megjegyzi, a gondolat erős Durkheim-hatást mutat – amelyet maga Ortega is elismer –, ugyanakkor a spanyol filozófus az *uso(s)* koncepcióját nem egy misztikus „kollektív lélekből”, vagy „társadalmi tudatból” eredezteti.^[34] E gondolathoz kapcsolódva, a jogi dimenziót illetően előrebocsátva hozzátehetjük, hogy hasonló mondható el Savigny és a történeti jogi

[28] Ld. Csejtei, 1980b, 60. és különösen Csejtei, 1986, 210-211.

[29] Ld. Csejtei, 1986, 211.

[30] Véleményem szerint a „bevett / szervesült társadalmi gyakorlat” kifejezés tudná tartalmilag a legpontosabban visszaadni azt, amit Ortega az *uso(s)* fogalma alatt értett, azonban – érthető okokból – a magyar fordítások és recepció során ennél feszebb, frappánsabb kifejezést kellett találni. Megfontolás tárgyává tehető esetleg még az „úzus” terminus használata, mint a nyelvünkben jobban meghonosodott „abúzus” ellenpárja. Ezt az antonímiát Ortega is megemlíti, amikor olvasóját az *uso(s)* meghatározása felé vezeti: „Érdemes tehát megpróbálnunk teljességgel tisztázni, mi is az *uso*, hogyan alakul ki, mi történik vele, amikor használaton kívül kerül [az eredetiben: *desuso*], és miben áll az az *uso* megsértése, amelyet általában visszaélésnek [az eredetiben: *abuso*] nevezünk.” (ld. Ortega y Gasset, 2016, 145.).

[31] Az *uso(s)* és a *costumbre(s)* fogalmi elhatárolásáért ld. Csejtei, 1986, 211-214.

[32] Az *uso(s)* Ortega társadalom- és nyelvfilozófiai nézeteiben, történetbölcséletében betöltött szerepének részletes, érthető elemzéséért ld. Csejtei, 1986, 210-244.

[33] Kortárs hasonlattal és kissé tág képzettársítással élve: az *uso(s)* Ortégánál olyan, mint a Star Wars-univerzumban az Erő (the Force), amiről Yoda mester így szól: „Soha nem szabad lebecsülni az Erőt, nagy hatalma van, kitartást ad. Az Erőnek nem számít a méret, összetartja a galaxist. Az életből árad, ezért nagy. Összeköti és megvilágosít minket. Nem az izmainkban, hanem magunk körül kell érezni az Erőt, mindenütt, közted és köztem, a fákban, a kövekben, mindenütt.” Vö. Csejtei, 1986, 213.

[34] Csejtei, 1986, 213. A fenomenológiai szociológiai irányzathoz kapcsolódó, azt Alfred Schütz munkásságának prizmáján keresztül vizsgáló, érdekes összevetésért ld. Karácsony, 2019, 139.

iskola, valamint az ortegai gondolatvilág közötti relációról.^[35]

Ortega szociológiai megközelítésében a jogi mivolt – több más, a jog- és állambölcselet tárgykörébe tartozó fogalomhoz hasonlóan – társadalmi jelenségként, a társadalmi mivolt egyfajta kivételéseként jelenik meg:

Megjegyzendő, hogy az összes fenti fogalom – törvény, jog, állam, nemzetköziség, közösség, autoritás, szabadság, társadalmi igazságosság stb. –, ha nem is hirdeti ezt kifejezetten, alapösszetevőként foglalja magába minden esetben a társadalmi mivolt és a társadalom ideáját.^[36]

A következőkben röviden áttekintem, pontosan hol is helyezkedik el a jog az Ortega által a kollektív léttel azonosított társadalmi létben, és ezen belül is az *usos* fogalom- és keretrendszerében.

IV. A JOG MINT USO FUERTE

A spanyol egzisztencializmusról szóló, azt Ortega és Unamuno életműveinek segítségével bemutatató munkájában Csejtei megállapítja, hogy „Ortega a szokásoknak két alapvető osztályát különbözteti meg, a gyenge, »lágý« és az erős, »kemény« szokásokat”.^[37]

Példák a gyenge és diffúz szokásokra, amelyeket homályosan mindig személyes szokásoknak neveztek: a ruházzkodásban, étkezésben, a mindennapos társas kapcsolatokban; ide tartoznak a beszédben és a gondolkodásban rejlő szokások, melyek „a sokaság beszédét” alkotják, és ennek két formája a nyelv maga és a közhelyek, amelyeket zavarosan „közvéleménynek” neveznek... Példák az „erős és rigid” szokásokra (az ökonomia szokásain kívül): a jog és az állam, és ezen belül jelenik meg a szörnyű, de egyben kérlelhetetlen és menthetetlen dolog, a politika.^[38]

Érdemes kissé hosszabban is elidőznünk az *El hombre y la gente* sorainál, amikor Ortega az üdvözlés, a köszöntés – mint a mindennapos társas érintkezésben használt *uso débil* – és a jog – mint *uso fuerte* – példáin vezeti le és rögzíti felfogásának sarokpontjait, és végzi el a koncepciója számára fontos elhatárolásokat:

[35] Vö. Coing, 1996, 47.

[36] Ortega y Gasset, 2016, 5.

[37] Csejtei, 1986, 215 (kiemelések az eredetiben). A továbbiakban az egyértelműség kedvéért jelen írás keretei között – a közvetlen idézetek kivételével – az „erős”, illetve „gyenge szokások” esetében is az eredeti, *uso(s) fuerte(s)* és *uso(s) débil(es)* kifejezéseket használom.

[38] Idézi Csejtei, 1986, 215. Ld. még ezzel kapcsolatban Hierro S.-Pescador, 1965, 79.

Az üdvözlés esetében megmutatkozó kényszerről csupán annyit jeleztem, hogy milyen típusú megtorlást vált ki annak elmulasztása, ugyanakkor – ahogy azt rövidesen látni fogjuk – a kényszer minden *uso* esetében más-más formát ölt. Ezek a különbségek rendkívül fontosak, mivel mindennél jobban mutatják meg az egyes típusú *usók* társadalomban betöltött funkcióit. Legerősebb a fizikai kényszer, és a társadalmi környezet akkor gyakorolja azt, amikor azt a nagyon jellegzetes *usót* sértjük meg, amelyet „jognak” nevezünk. Később meglátjuk, miért van ez így: egyelőre elég annyit mondani, hogy összehasonlítva ezt a kényszert azzal, amely a köszöntés elmulasztása esetében fenyeget minket, utóbbi lényegesen gyengébbnek, diffúzabbnak, működésében lassabbnak tűnik számunkra, mint előbbi. Ha valakit óralopás közben tetten érnek, a rendőr azonnal elfogja, és – erőszakkal – beviszi a rendőrkapitányságra. Ebben az esetben tehát a társadalom válasza a visszaélésre fizikai, maximális intenzitású és azonnali. Ez újfent arra ad lehetőséget, hogy az *usos* gyengékre és erőkre történő osztályozását javasoljuk. Az *usóban* lévő energia ezen két fokozatát a hozzá kapcsolódó erőszak manifesztációján lehet lemérni. Az üdvözlés és az, amit általában „szokásoknak”^[39] nevezünk, *uso débil*; a jog viszont *uso fuerte*. Remélem, hogy – éppen azért, mert *uso fuerte* – meg tudom mutatni, hogy megjelenése és első ránézésre leggyakoribb formái eltérnek a többi *usóéitól*, vagyis azoktól, amelyeket többé-kevésbé mindig *usóként* ismertek el, és ez volt az oka annak, hogy a jogászok és a jogfilozófusok nem tudták meglátni benne lényegi valóját, ami nem is lehet más: egy *uso* az *usos* között.^[40]

Hierro S.-Pescador megállapítása szerint a jog Ortega számára egyenesen nem más, mint az *uso fuerte* prototípusa: a jogot azon „példaértékű magatartásforma mivolta” emeli ebbe a speciális helyzetbe, amelynek gyakorlása elengedhetetlen a társadalom túléléséhez, ezért a jog be nem tartása rendkívüli, gyors és szükség esetén erőszakos kényszert vált ki, amelynek végrehajtásához és érvényesítéséhez speciális szervek rendelkezésre állására számíthat.^[41] Fontos azonban, hogy utóbbi csak egy későbbi fejlettségi szinten, az állam belépése során jelenik meg; a jog, mint *uso fuerte* azonban már ezt megelőzően is létezik és gyakorolja határait. Hierro S.-Pescador ezt Ortégának egy, a *Rebelión*hoz kapcsolódó, *Utószó angoloknak*^[42] című írásából vett idézettel illusztrálja, amelyet érdemes nekünk is felidézünk:

[39] A fordítási nehézségeket tovább bonyolítva Ortega e helyütt a *costumbres*, azaz a magyar „szokás” köznyelvi megfelelőjét használja, ami olyan komplikációval jár, hogy az *usót* szintén „szokás”-ként fordítva abban a helyzetben találjuk magunkat, ahol a szokás részhalmaza a szokás, mivel Ortega szerint az *usos* részét képezi a *costumbres*, mint *uso débil*.

[40] Ortega y Gasset, 2016, 169.

[41] Hierro S.-Pescador, 1965, 79. A jogról, mint *uso fuerte*ről bővebben ld. 78-85.

[42] Epilogo para ingleses – magyar fordítását ld. Ortega y Gasset, 2001, valamint egybefoglalt kiadás részeként Ortega y Gasset, 2019. Az írás a *Rebelión* első kiadása után csaknem egy évtizeddel, már Ortega emigrációjának idején, 1937-ben látott napvilágot.

Ám egészen világos, hogy az államgépezet nem minden társadalmon belül alakul ki, hanem annak csak egy későbbi, fejlettebb szintjén jelenik meg. Lehet, hogy az állam bizonyos szempontból tökéletesíti a jogot, de angol olvasók előtt szinte fölösleges hangoztatnom, hogy állam és annak törvényességi tevékenysége nélkül is létezik a jog.^[43]

Ugyanezen gondolat másik oldalát világítja meg Ortega, amikor arról szól, hogy „a jog a társadalom spontán működése, csakhogy a társadalom elvek szerint való együttélés”.^[44] Csejtei ezzel kapcsolatban felveti a szokásjog szerepét, azonban egyidejűleg megállapítja, hogy

Ortega ezzel voltaképpen saját érvrendszerét gyengíti; ha ugyanis a jog azért tekinthető az erős szokások mintapéldájának, mert a valamennyire szokásra jellemző kényszerítő erő itt a konkrét fizikai kényszer formájában valósul meg, akkor – bármilyen módon, a közvetlen fizikai erőszak formájában reagáljon is egy archaikus közösség például a szokásjog megsértésére – a szankciók megtételének végső alapja, forrása mégiscsak a közvélemény marad. A közvélemény pedig – mint láttuk – „lágý” szokás.^[45]

Majd ennek feloldására az alábbi javaslattal él:

A dilemma: kemény vagy lágý szokás-e a jog? A kiutat talán az jelenti, ha a közvéleményt nemcsak a jog fennállásának, érvényességének terepeként tekintjük, hanem a legitimitás elvének is. (...) Ennek alapján a közvélemény fogalma két részre bontható: a közvélemény mint a legitimitás forrása, mint a jog általános érvényű elfogadtatásának ágyazata megmarad „lágý” szokásnak, mint a kényszerítés, a közvetlen fizikai erőszak terepe pedig (vagyis a jog érvényesítése az archaikus, szokásjogon alapuló társadalmakban közvetlenül, a jogfejlődés későbbi korszakaiban apparátusok közvetítésével) átnyúlik a „kemény” szokások birodalmába.^[46]

A válaszkísérlet érvényességét nem vitatva, párhuzamos dilemmaként és véleményként vethető fel a tekintély (*autoridad*) szerepe a szokásjog és a közvélemény alakításában, amely fogalom Ortega számára a meggyőződés (*creencia*) szempontjából releváns és fontos,^[47] és amely nexus a jövőben önálló elemzés tárgyát is képezheti.

[43] Ortega y Gasset, 2001, 969-970. Ezzel kapcsolatban ld. még Csejtei, 1986, 239.: „Jóllehet az állam úgy is felfogható, mint a jog effektív gyakorlásához szükséges eszközök, apparátusok összessége – hiszen a jog csak ezáltal válhat az erős szokások mintapéldányává -, a jog mint társadalmi gyakorlat sokkal régebbi, mint az állam.”

[44] Ortega y Gasset, 2001, 972.

[45] Csejtei, 1986, 239. (kiemelés az eredetiben).

[46] Csejtei, 1986, 240. (kiemelések az eredetiben).

[47] Ld. Salas Ortueta, 2025, 143.

V. ORTEGA FILOZÓFIÁJÁNAK HATÁSAI AZ IBÉRIAI ÉS LATIN-AMERIKAI JOGBÖLCSELETBEN

A bevezetésben jelzett hipotézis – amely szerint Ortega y Gasset jog- és állambölcseleti jelentősége elsősorban nem magában az életműben, hanem annak hatásaiban áll – elsősorban és kiemelten Luis Recaséns Siches (1903–1977) spanyol jogtudós, jogfilozófus munkásságának példáján igazolható.

Elías de Tejada már az Ortega-recepció jogi fókuszának első lépéseinél kiemeli – Luis Legaz Lacambra mellett – Recasénst, mint a jogfilozófia olyan neves alakjait, akik műveikben elismerik az ortegai hatást.^[48] Megfogalmazása szerint

Luis Recaséns Siches számos utalásban kifejezetten elismeri Ortega tanításait, sőt lelkes tanítványi vallomásokat is tesz, mint például a *Lecciones de Sociología*^[49] és a *Vida humana, Sociedad y Derecho*^[50] című műveiben.

Az ortegai filozófia hatástörténetének vizsgálata során Csejtei – más tudományterületek szerzői mellett – szintén megemlíti Recaséns nevét is:

Az Argentínában eltöltött évek bölcselete növekvő népszerűségének azonban csak az egyik – talán nem is a legfontosabb – összetevőjét adják. A másik, igen fontos tényezőt a szintén emigrációba vonuló munkatársak, tanítványok csoportja jelenti, akikből a latin-amerikai egyetemeken – Mexikótól Argentínáig – valóságos „Ortega-kolóniák” alakultak. (...) Az emigránsok közül L. Recaséns Siches a jogbölcseletben, F. Ayala a szociológiában, A. Castro pedig a történettudományokban alkalmazta, illetve használta fel Ortega doktrínájának bizonyos elemeit.^[51]

Hasonló véleményen van José Lasaga is, aki José Luis Abellán madridi iskoláról írott könyvének recenziójában beszél „stílusbeli egységről” és „ortegai projekcióról”, utóbbival kapcsolatban kiemelt helyen említve Recaséns és Ayala munkásságát.^[52]

Recaséns spanyol szülők gyermekeként, Guatemalavárosban született, majd a család rövidesen, a gyermek kétéves korában visszaköltözött az öreg kontinensre. Az ifjú Luis itt, a Barcelonai Egyetemen szerzett jogi és bölcsészettudományi diplomát, 1924-ben. Közvetlenül ezt követően, 1924–25-ben, a madridi Universidad Central Jogtudományi Karán doktorált, disszertációját a katolikus gondolkodás jogfilozófiára gyakorolt hatásának témájában írta, különös tekin-

[48] Elías de Tejada, 1967, 375.

[49] Szociológiai előadások, ld. Cabrera Acevedo, 1947.

[50] Emberi élet, társadalom és jog, ld. Recaséns Siches, 1939.

[51] Csejtei, 1980b, 98 (kiemelés tőlem). Hasonló véleményt fogalmaz meg Llano Alonso a jog- és szociológiatudománnyal kapcsolatos hatástörténet elemzésénél, ld. Llano Alonso, 2010, 119-120.

[52] Lasaga, 1993, 160.

tettel Francisco Suárez^[53] munkásságára.^[54] Innen eredeztethető kapcsolata Ortegával, aki ezidőtájt az egyetem Metafizikai Tanszékének vezetője volt. Recaséns 1925 és 1927 között lenyűgöző európai tanulmánykörutat tett: Rómában Giorgio del Vecchio, Berlinben Rudolf Stammler, Rudolf Smend, Heinrich Maier és Romano Guardini, Bécsben pedig Hans Kelsen, Felix Kaufmann és Fritz Schreier irányítása alatt végezte doktori tanulmányait, miközben del Vecchio kétkötetes jogfilozófiai traktátusának spanyolra fordítását is elvégezte.^[55] Később, a második Spanyol Köztársaság idején liberális konzervatív színekben parlamenti képviselő is lett (1931–1935).

Mindeközben tudományos tevékenységét is intenzíven folytatta: 1931. augusztus 1-jén az Universidad Central Jogtudományi Karán meghirdették a jogfilozófia (doktori) tanszék vezetőjének versenyvizsgáját, amelyet Recaséns nyert el, és 1932. április 27-i rendelettel a bizottság – amelynek elnöke Ortega y Gasset volt – egyhangú javaslatára a jogfilozófia professzorává nevezték ki.

A polgárháború kitörésekor Franciaországban keresztül Mexikóba távozott, a madridi tanszékvezetői szék pedig megüresedett. Recaséns azonban további életét is a tudománynak szentelve töltötte: intenzíven publikált,^[56] világszerte oktatott, Spanyolországba – Ortegával szemben – csak jóval a második világháború végét követően, élete utolsó bő egy évtizedében tért vissza, és tartott az ország szinte mindegyik jelentősebb egyetemén vendégelőadásokat.^[57]

Jogfilozófiai tankönyvében Helmut Coing a történeti jogi iskola XX. századi meghosszabbításaként, az „összkultúra keretébe ágyazott jog” elméletének

[53] Spanyol filozófus és teológus, jezsuita szerzetes (1548–1617), a skolasztikus filozófia és a katolikus barokk bölcselet kiemelkedő egyénisége, Aquinói Szent Tamás és Arisztotelész komparatív elemzője. Rendkívül jelentős mennyiségű – összesen huszonhat kötetnyi –, jogról, állam és egyház viszonyáról, metafizikáról és teológiáról szóló életművet hagyott hátra. A legjelentősebb jezsuita teológusok egyike, ellentétes vélemények között a kiegyensúlyozott megoldásokat kereste. Filozófiája a XVII. századi protestáns egyházakra is nagy hatással volt (ld. Magyar Katolikus Lexikon „Francisco Suárez” szócikke, online).

[54] A nemzetközi jog eredetét vizsgáló, rendkívül alapos művében e disszertációt hivatkozva Gajzágó László, az első világháború utáni nemzetközi jog rendszerének egyik első magyar kutatója és oktatója (ld. Gajzágó, 1942, 283).

[55] E tanulmányok eredményeként született meg a kortárs jogelméleti irányzatokat összefoglaló munka, amelyben Recaséns Stammler, del Vecchio, Kelsen, Lask, Radbruch, Münch, Smend és Heller munkásságát és fő téziseit mutatja be egy komparatív elemzés keretében (ld. Recaséns Siches, 1929). Jogfilozófia tankönyvében e műre referenciapontként hivatkozik Coing is, mint a diszciplína – saját nemzedéke számára – aktuális áramlatainak nagyszabású áttekintésére (Coing, 1996, 84).

[56] Opus magnuma, a minden szempontból gazdag és tekintélyes jogfilozófiai értekezés (Filosofía del derecho) már Mexikóvárosban látott napvilágot (ld. Recaséns Siches, 1959).

[57] Részletes életrajzért ld. Diccionario de catedráticos españoles de derecho (1847–1983). E helyütt megjegyzendő, hogy a spanyol polgárháború által kiváltott „szellemi exodus” az ibériai gondolkodásra olyan mély hatást gyakorolt, ami a totalitárius rendszerek kettős szorításában működni kénytelen, azok ideológiai nyomása alatt hol meghajolni kénytelen, hol meghajolni képtelen – és ezáltal megtörő – honi akadémiai élet történetében sem ismeretlen. Így aztán nem a véletlen műve, hogy egy kortárs filozófiai munka (Abellán, 1967) könyvajánlójában (Durán, 1967) elhangzó, csípős megjegyzés a második világháború utáni magyar fül számára is ismerősen csenghet: „Összeségében meg kell állapítanunk, hogy a spanyol filozófia még sosem volt jobb formában – Spanyolországon kívül.”

egyik képviselőjeként, valamint a történeti-szociológiai és az értékefilozófiai szemléletmódot összekötő szerzőként hivatkozva Recaséns-t,^[58] amely megállapítás tartalmi része erős összecsengést mutat Nicolás Gómez Dávila kolumbiai gondolkodó *De iure* című írásában^[59] – amelyben jog, állam és igazságosság fogalmairól értekezik – bemutatott téziseivel is.^[60] Varga Csaba pedig egy másik érdekes összehasonlító szempontot vet fel, amikor az ausztrál Anthony R. Blackshield jogi formalizmussal szembeszálló munkásságával vonja párhuzamba Recaséns azon – meglehetősen ortegai hatást mutató – gondolata mentén, hogy „[a] jog az objektivált emberi élet birodalmába tartozik”.^[61]

A szociológiai megközelítések nemzetközi tudományos életben növekvő elfogadottságával párhuzamosan Recaséns jogfilozófiája is növekvő visszhangra talált: számos európai és tengerentúli tudományos társaság választotta tagjává, a hatvanas években pedig már a Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság tagjai között találjuk.^[62]

Egy különösen érdekes magyar vonatkozás a szegedi iskolának Horváth Barna munkássága nyomdokain kibontakozó, az ő tanítványaként induló Szabó József Recaséns-hivatkozása. A *jog alapjai* című írásában^[63] a hipotetikus alapnormaelméletekkel kapcsolatos kritika (hogy ti. ezen elméletek a tényleges érvényesülés valóságából, „a hatalom faktumából” vezetik le a jog kötőerejét, ahonnan épp az ő elméletük szerint nem lenne szabad) egyik fő alakjaként említi a spanyol szerzőt.^[64] Szabó jogfilozófiája – amelyet Szabadfalvi József találó megfogalmazásában a Hume filozófiai felfogásának talajából sarjadó, „az idealizmusban és a realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás”^[65] jellemez – rendkívül érdekes összehasonlítási szempontokat kínál a spanyol egzisztencializmus gondolati iskolájának különféle képviselőivel, különös tekintettel Ortégára, Recasénsre és a korábban már említett, kolumbiai Dávilára.

Végül pedig egy latin-amerikai vonatkozású érdekesség az utolsóként említett szerzővel, aki a *De iure* egyik lezáró gondolatában így fogalmaz:

A jog a szokásokban és a használati módokban, a mindennapi változások során érlelődik.^[66]

E maxima-tömörségű állítás egyfelől egyértelműen rezonál az ortegai jogfelfogással a – bevett, szervesült, tudattalanul-reflexszerűen gyakorolt – szoká-

[58] Coing, 1996, 47-48.

[59] Gómez Dávila, 2025.

[60] A szerző és a mű részletesebb bemutatásáért ld. Vajda, 2025.

[61] Varga, 2001, 23.

[62] Ld. Kulcsár, 1969, 428.

[63] Ld. Szabó, 1999. Eredeti megjelenés: *A jog alapjai. Különös tekintettel a nemzetközi jogra*. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 1938.

[64] Szabó, 1999, 70-71.

[65] Szabó munkásságának részletes és értő bemutatásáért ld. Szabadfalvi utószavát: Szabó, 1999, 197-213., valamint Szabadfalvi, 2024, 314-326.

[66] Gómez Dávila, 2025, 190.

sok,^[67] társadalmi gyakorlatok és a jog egymáshoz való kapcsolódásának hangsúlyozásával; másfelől pedig nyelvészeti szempontból is érdekes és akár a fent vázolt *uso(s)*-dilemmával kapcsolatosan is egyfajta feloldási kísérletre nyújt lehetőséget. A kolumbiai szerző ugyanis a *costumbre* és az *usanza* kifejezéseket használja – előbbi, mint láttuk, a „szokás” köznapri értelemben használt megfélelője, utóbbi pedig az *uso*-val rokon értelmű szó, ugyanakkor valamivel több is annál, ezért alkalmaztam a fordítás során a „használati mód” kifejezést.

VI. ÖSSZEGZÉS

Ortega y Gasset történet- és társadalomfilozófiájának központi eleme, az *uso(s)* fogalma a szerző joggal és állammal kapcsolatos gondolatosságát is mélyen és messzemenően áthatja. Mindkét fogalmat az *uso fuerte* kategóriájába sorolva olyan láthatatlan kényszerítő erőként írja le őket, amelyek az emberi létezés immanens velejáróiként élnek velünk – ha akarjuk, hogy így legyen, ha nem.

Ahogy azt a fogalom részletesebb vizsgálata során láthattuk, Ortega nem fektetett különösebb hangsúlyt és erőfeszítést munkássága jog- és állambölcseleti vonatkozásainak részletes kimunkálásába, ezért azok több helyütt önelentmondásokba torkollanak. A rendszerezés tekintetében emiatt nagy feladat hárult a recepció vonatkozó területeire, a gondolati iskolához csatlakozó, ugyanakkor szakemberi háttérrel is rendelkező szerzők munkásságára, akik értő módon tudták és tudják továbbgondolni, adott esetben továbbfejleszteni a szerző gondolatvilágát.

Ahogy azt különösen Luis Recaséns Siches példáján láthattuk, Ortega joggal és állammal kapcsolatos bölcseletének hatástörténeti jelentősége elsősorban nem önmagában az életműben áll, hanem szociológiai megközelítésének olyan jogfilozófusokra gyakorolt hatásában, akik – alapos átgondolást követően, adott esetben reflexív módon – beépítették az ortegai megfontolásokat saját megközelítésükbe és téziseikbe. Ahogy azt Szabó József példája is mutatja, e szakmai körök és kapcsolatok pedig olyan, az ibériai világ számára földrajzilag és szellemileg is távoli területek jogbölcselelőivel építettek fel szinte öngerjesztő módon gondolati szinergiákat, mint Magyarország.

HIVATKOZÁS (MLA)

- Vajda, Péter. „A jog fogalma és annak helye José Ortega y Gasset bölcseletében.” *Jog-Állam-Politika: Jog- és politikatudományi folyóirat*, vol. 18, no. 2, 2026, pp. 29-44. <https://doi.org/10.58528/JAP.2026.18-2.29>.

[67] Úgy az *usos*, mint a *costumbres* értelmében véve.

IRODALOM

- Abellán, José Luis. *Filosofía española en América, 1936–1966*. Ediciones Guadarrama, 1967.
- Bleznick, Donald William. *El ensayo español del siglo vigente*. The Ronald Press Company, 1964.
- Cabrera Acevedo, Lucio. „Luis Recaséns Siches: Lecciones de sociología, 1948.” *Revista Mexicana de Sociología*, vol. 3, no. 3, 1947.
- Coing, Helmut. *A jogfilozófia alapjai*. Osiris, 1996.
- Csabai István. „Korunk önvizsgálata: Huizinga és Ortega.” *Protestáns Szemle*, vol. 48, no. 1, 1939.
- Csejtei Dezső. *José Ortega y Gasset*. Kossuth Könyvkiadó, 1980.
- Csejtei Dezső. „Nyilvánosság és kör: Ortega y Gasset és Spengler hatása Németh László gondolkodására.” *Tiszatáj*, Mar. 1996.
- Csejtei Dezső. „Ortega y Gasset metafizikájának alapkategóriái.” *Filozófiai Szemle*, vol. 25, no. 3, 1980.
- Csejtei Dezső. *A spanyol egzisztencializmus története*. Gondolat, 1986.
- Demény Péter. „Az embernek az emberről: Néhány szó Ortega y Gassetről.” *Korunk*, vol. 27, no. 10, 2016.
- „Diccionario de catedráticos españoles de derecho (1847–1983).” *Universidad Carlos III de Madrid*, humanidadesdigitales.uc3m.es/s/catedraticos/item/16916. Accessed 28 Apr. 2026.
- Durán, Manuel. Review of *Filosofía española en América (1936–1966)*, by José Luis Abellán. *Books Abroad*, vol. 41, no. 4, 1967.
- Elías de Tejada, Francisco. „El concept del derecho de José Ortega y Gasset.” *Anuario de Filosofía del Derecho*, vol. 12, 1966.
- Elías de Tejada, Francisco. „Derecho y ley en José Ortega y Gasset.” *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, no. 5–6, 1966.
- Elías de Tejada, Francisco. „Ortega y Gasset ante la filosofía del derecho.” *Homenaje al profesor Giménez Fernández*, Universidad de Sevilla, 1967.
- Gajzágó László. *A nemzetközi jog eredete annak római és keresztény összefüggései különösen a spanyol nemzetközi jogi iskola*. Szent István Társulat, 1942.
- Gángó Gábor. „Ortega és olvasatai.” *Beszélő*, vol. 6, no. 28, 13 July 1995.
- Gómez Dávila, Nicolás. „De iure.” Translated by Péter Vajda. *Jogelméleti Szemle*, no. 2, 2025. doi.org/10.36074/deiure.
- Halász Gábor. „José Ortega y Gasset.” *Napkelet*, vol. 6, no. 21, 1928.
- Hierro S.-Pescador, José. *El derecho en Ortega*. Revista de Occidente, 1965.
- Karácsony András. *Döntés és hagyomány*. Századvég Kiadó, 2019.
- Kulcsár Kálmán. „A nemzetközi jogszociológiai bizottság konferenciái: Varese 1968. szeptember 8–13, Brüsszel 1969. április 9–12.” *A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának közleményei*, edited by István Friss, no. 3–4, 1969.
- Lasaga, José Ignacio. Review of *La escuela de Madrid: Un ensayo de filosofía*, by José Luis Abellán and Tomás Mallo. *Ayer*, vol. 93, no. 10, 1993.
- Llano Alonso, Fernando Higinio. *El Estado en Ortega y Gasset*. Dykinson, 2010.
- „Suárez.” *Magyar Katolikus Lexikon*, lexikon.katolikus.hu/S/Su%C3%A1rez.html. Accessed 28 Apr. 2026.
- Martínez Val, José María. „Ortega y Gasset y el derecho.” *Boletín del Ilustre Colegio de Abogados de Madrid*, no. 1, 1983.
- Németh László. „Ortega y Gasset.” *Napkelet*, vol. 8, no. 7, 1930.

- Ortega y Gasset, José. *Don Quijote nyomában* / Atlantisz. Új Mandátum Könyvkiadó, n.d.
- Ortega y Gasset, José. *El hombre y la gente*. ePubYou, 2016.
- Ortega y Gasset, José. *Két történelmi esszé*. Európa Könyvkiadó, 1983.
- Ortega y Gasset, José. *Korunk feladata*. ABC Könyvkiadó, 1944.
- Ortega y Gasset, José. *A tömegek lázadása*. Helikon, 2019.
- Ortega y Gasset, José. „Utószó angoloknak A tömegek lázadásához.” *Nagyvilág*, vol. 46, no. 6, 2001.
- Recaséns Siches, Luis. *Direcciones contemporáneas del pensamiento jurídico*. Editorial Labor, 1929.
- Recaséns Siches, Luis. *Tratado general de filosofía del derecho*. Editorial Porrúa, 1959.
- Recaséns Siches, Luis. *Vida humana, sociedad y derecho: Fundamentación de la filosofía del derecho*. La Casa de España en México, 1939.
- Salas Ortueta, Jaime de. „Ideas y creencias en el concepto de conocimiento histórico de Ortega.” *Cuadernos Salmantinos de Filosofía*, no. 52, 2025.
- Szabadfalvi József. *A magyar jogbölcséleti gondolkodás története*. Gondolat Kiadó, 2024.
- Szabó József. *A jogbölcsélet vonzásában: Válogatott tanulmányok*. Edited by József Szabadfalvi, Bíbor Kiadó, 1999.
- Szigeti Endre. „Ortega y Gasset halálára.” *Vigilia*, vol. 20, no. 12, 1955.
- Unamuno, Miguel de. *A tragikus életérzés*. Európa Könyvkiadó, 1989.
- Vajda Péter. „A jogelmélet szabadulószerobája – Bevezető gondolatok Nicolás Gómez Dávila De iure című esszéje elé.” *Jogelméleti Szemle*, no. 2, 2025. doi.org/10.59558/jesz.2025.2.191.
- Varga Csaba. *Útkeresés*. Szent István Társulat, 2001.

Szerényi Gábor grafikája